

Євген Осадчий

Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатіївського літопису

Під 1240 р. *Галицько-Волинський літопис* (далі — *ГВл*) згадує декілька міст, через які пролягла дорога монголів від Києва на Волинь. Історіографічна традиція віддає перевагу читанню *Іпатіївського* списку (далі — *Inam.*), вважаючи, що у тексті йде мова про п'ять міст: Колодяжин, Кам'янець, Ізяславль, Крем'янець і Данилів.

Батью же вземшо гра^а Къевь . и слышавъшоу емоу в Данилѣ . яко Оугрѣхъ есть . поиде самъ Володимероу и приде к горо^а . Колодажноу . и постави порока . вѣ . и не може разбити стѣны . и начать перемольвливати люди . вни же послоушавше . злого свѣта его . передашася . и сами избити быша . и приде Каменцю Изаславлю взать а . видивъ же Креманѣць и градъ Даниловъ . яко не возможно прияти емоу . и ѿиде ѿ нихъ . и приде к Володи^ароу¹.

Разом з тим, *Софійський I* літопис (далі — *Соф. I*), що безсумнівно користувався *ГВл* на початку XV ст.,² передає його текст дещо інакше:

Батью же вземше гра^а Киевъ и слышавшу ему о Данилѣ, яко въ Угре^х есть, и поиде самъ к Володимерю. И прииде къ городу Кълодажну, и постави пороковъ 12, и не може разбити стѣнь городных. И нача перемолвливати люди, они * послушавше злаго свѣта его и предаша^а, и самы избьбени быша. О^атоле же прииде к Каменцю, граду Изяславлю, и взя его. Видѣвъ же Кременецъ, град Даниловъ, и не възможе взяти его, бѣ бо крепокъ велми, и о^аиде о^а него, и прииде къ Володимерю³.

Тотожно знаходимо й у *Московському літописному зводі XV ст.* (далі — *МЛС*)⁴.

Отже, в цих літописах, на відміну від *Inam.*, мова йде, власне, тільки про три міста: Колодяжин, Кам'янець Ізяславів та Кременець Данилів. Метою

1 *ПСРЛ* 2: 786.

2 Толочко А.П. Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи, *Palaeoslavica* XIII, 1 (2005), 81–108.

3 *ПСРЛ* 6, 1: 302.

4 *ПСРЛ* 25: 131.

нашого дослідження є спроба з'ясувати дійсну кількість згаданих у *ГВл* волинських міст, а також їхню локалізацію.

Підстави не довіряти беззастережно букві *Інатіївського списку*, здається, існують. Як відомо, саме у частині, що нас цікавить, текст *Inam*. значною мірою дефектний: він переписувався з екземпляра, де були поплутані аркуші, наслідком чого стало переміщення значних фрагментів тексту. Так, наприклад, стаття 1240 р. несподівано уривається на словах «стояша по побѣдѣ три лѣ⁵», а її закінчення («а Татарове воеваша до Володавы . и по взерамъ много зла створше») опинилося перенесеним до статті 1243 р.⁵ Ця фраза у повнішому виді («а Татарове воеваша до Володавы . и по озеромъ и воротишася много зла сотвориша хрстіаном») читається на своєму належному місці в *Хлєбніковському списку*, і тотожно — в *Соф. I* та *МЛС* («И стояша по побѣдѣ 3 лѣта, и воеваша до Володавы и по озеромъ, и възвратишася в землю свою, многа зла створиша кре^стияномъ»⁶). Отже, не виключено, існують випадки, коли *Соф. I* та *МЛС* точніше передають древній текст *ГВл*, ніж *Inam*.

Враховуючи сказане, спробуємо дати відповідь на декілька питань: чим пояснити саме таку послідовність в переліку відзначених у повідомленні під 1240 р. міст, які на час подій 1241 року, як виходить, мали справжні назви — «Кам'янець Ізяславль» і «Крем'янець Данилів», і що, в такому випадку, можна сказати про історичну локалізацію кожного з них?

Серед обставин, пов'язаних з історією добре відомого у домонгольські часи волинського міста Кам'янця, яке в сюжеті про Батиїв похід 1241 року згадується слідом за Колодяжиним, найголовнішим, мабуть, є те, що всі намагання дослідників з'ясувати його місцерозташування, спираючись тільки на інформацію з *Інатіївського списку*, й дотепер не мають успіху. Дискусії, то згасаючи, то поновлюючись, так і не виходять за межі досить ефемерних гіпотез. Адже на згаданій території існувало багато поселень з такою, або схожою назвою. В цілому, обмежуючи район існування літописного Кам'янця річками Случ і Горинь, дослідники зазвичай вказують на один з населених пунктів, який має (або мав) досить розповсюджену назву, один з найпростіших варіантів походження якої так пояснював літописець: «кназь же [...] оулюби мѣсто то . надъ берегомъ . рѣкы Лысны . и штереби е . и потомъ сруоби на немь городъ . и нарче има емоу Каменѣць зане бы⁶ земля камена»⁷.

Ще у XIX ст., аналізуючи історичні джерела, вчені звернули увагу на те, що згаданий у повідомленні за 1241 рік волинський Кам'янець не слід плутати з іншими однойменними містами. Якщо не брати до уваги нічим не обгрунтовані намагання ототожнити його з сучасним містом Кам'янцем-Подільським⁸, то стан вивчення цього питання зводиться до наступного.

5 ПСРЛ 2: 794.

6 ПСРЛ 6, 1: 303; ПСРЛ 25: 131.

7 ПСРЛ 2: 876.

8 Дашкевич Я.Р. Каменец — еще раз. *Russia mediaevalis* V, 1 (München, 1984), 7–8.

М.П. Дашкевич, М.П. Барсов, О.М. Андріяшев і П.А. Іванов вважали, що літописний Кам'янець був розташований біля сучасного с. Кам'янка Романівського району Житомирської області⁹. Таку ідентифікацію підтримує, зокрема, М.Ф. Котляр, який, щоправда, зауважує на її труднощі¹⁰. Іншої думки дотримувався І.П. Крип'якевич, локалізуючи Кам'янець на притоці Горині — р. Цвітось¹¹. Не був певен з цього приводу і М.С. Грушевський, який розглядав різні варіанти: «З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко зорієнтуватись»¹². Несподіваним внеском у розв'язання проблеми є дослідження Л. Ленчевського, який схилився до думки, що спадкоємцем літописного Кам'янця є сучасне місто Теофіполь Хмельницької обл.¹³ Існували також «пропозиції» щодо Каменя-Каширського, Кам'янця Литовського, навіть, Закаменя тощо. З цього приводу О.М. Андріяшев писав:

*Обыкновенно, при определении какой либо местности, сперва намечают ее положение приблизительно, по сравнению с другими уже известными местностями, а затем уже подыскивают местности с именами, происходящими от одного корня с именем искомого пункта, но при этом часто на данной территории оказываются целые десятки таких названий, и, конечно, в таких случаях эта местность остается так же мало определенной, как если бы здесь ни одного такого названия не было*¹⁴.

Останнє слово в таких випадках вчений залишав за археологією.

Погодимось з цим та поки що звернемо увагу на те, що волинський Кам'янець у домонгольські часи був досить значним і відомим (в тому числі і за кордоном) містом. Неодноразово у XII–XIII ст. на сторінках історичних хронік знаходимо згадки про нього¹⁵. У Кам'янці після загибелі князя Романа деякий час переховувалась його родина разом з вірними боярами¹⁶. Тому природно, що мусила існувати певна міська інфраструктура, церква та відповідна система оборони. В літописах за 1228 р. повідомляється: «и придоша къ Каменцю Володимерь же сос всеми князи . и Коураны . и

9 Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873, 52; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии: География начальной летописи. Варшава, 1885, 117; Андріяшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887, 73; Іванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса, 1895, 98.

10 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. К., 1985, 73–74, 148–149.

11 Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984, 25.

12 Грушевський М.С. Історія України-Русі XI–XIII в. Т. II. К., 1992, 252, 380, 608.

13 Ленчевський Л. Літописний город Кам'янець. Спроба розвідки в царині історичної географії. Науковий Збірник за рік 1927 [Записки Українського наукового товариства в Києві. Т. 26]. К., 1927, 14–26.

14 Андріяшев А.М. Очерк истории Волынской земли, 51.

15 Детальніше див. Ленчевський Л. Літописний город Кам'янець, 17–19.

16 ПСРЛ 2: 728.

Пинанъ . и Новгородци . и Тоуровъци въбсѣдоша Каменѣць»¹⁷. Кам'янець був адміністративним центром волості¹⁸. Отже, таке значне місто не могло зникнути раптово і, головне, безслідно!

Для розв'язання проблеми повернімося до зроблених вище спостережень стосовно того Кам'янця, який, на наше переконання, у повідомленні за 1241 рік (фактично востаннє в історії) згадується під назвою «Кам'янець Ізяславль» та спробуємо зрозуміти, чому виникла така назва, де його слід шукати і яке відношення має до нього сучасне місто Ізяслав (Заслав) на річці Горинь.

В адміністративно-політичній структурі Волинського князівства XII–XIII ст. завжди помітну роль відігравала прикордонна з Київщиною історична область Погорина, серед поселень якої у літописах з десятків разів кожний згадуються міста Дорогобуж, Пересопниця, Шумськ, Тихомль, Кам'янець, Полонне та інші¹⁹. Усі вони, розташовані на стародавніх торговельних шляхах в межиріччі річок Стир і Горинь, свого часу були добре відомі сучасникам. Жодного разу не згадується в такому щільному оточенні тільки Ізяславль, спадкоємцем якого можна було б вважати місто Ізяслав (Заслав) Хмельницької обл., яке, як засвідчили археологічні розкопки (згадаємо пораду О.М. Андріяшева), принаймні у XII ст. вже існувало і, судячи з усього, мало відігравати не останню роль в житті регіону²⁰. Якщо припустити, що це є те літописне місто, про яке нібито говориться в *Іпатіївському* списку, то виникає закономірне питання, чому воно, на відміну від інших, до 1241 р. залишалось поза увагою сучасників.

Взагалі, історикам неодноразово доводилось стикатися з цією проблемою. Відомий дослідник Волині Тадеуш Стецький у розпачі писав: «Немає, мабуть, іншого такого міста на Волині, початок якого був би менш ясний, ніж Заслав,

17 ПСРЛ 2: 753.

18 Куза А.В. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X–XIII вв. *КСИА*. № 179. М., 1984, 4.

19 Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*, 24–25.

20 Розкопки на місці сучасного Ізяслава Хмельницької обл. проводилися у 1980–1982 роках архітектурно-археологічною експедицією інституту «Укрпроектреставрація», м. Київ. Зокрема, було підтверджено сам факт існування давньоруського городища, розташованого на західному високому березі р. Горинь, в місці впадіння в неї р. Сошни. Ця територія являє собою значно зруйнований останець з стрімкими (до 10–12 м) схилами, що обіймають його верхню терасу, початкова площа якої становила близько 1,5 га. На не порушених ділянках були досліджені два житлових комплекси XII–XIII ст., міського типу. Серед знахідок, крім великої кількості характерної кераміки і скляних браслетів, слід відзначити: бойову сокиру, деталі кінської зброї, шпори, свинцеву гирьку (39,36 гр.), шматки криці, залізний шлак, бронзовий злиток, пряслице, деталі ткацького станку, фрагменти віконного скла типу «віконниця». Крім того, у розкопках були знайдені уламки тонкої плінфи (18,5×13,5×2,7 та 19,0×15,3×4,0 см) Всі взірці мають виробничі дефекти і не мають слідів будівельного розчину, що дозволяє стверджувати, що плінфа вироблялася на місці і використовувалась для зведення монументальних споруд. Не викликає сумніву і дата загибелі міста — 1241 р. Давньоруський культурний шар, глибина залягання якого на окремих ділянках сягає 70 см, завершується чіткими ознаками сильної і останньої у домонгольській історії міста, пожежі. (Див.: Никитенко М.М., Осадчий Е.И., Полегайлов А.Г. Древнерусское жилище в г. Изяслав, Хмельницкой обл. *СА*. 1985, №1, 270–274).

і про яке хроністи висловлювали б такі протилежні думки»²¹. Намагаючись розв'язати проблему, М.К. Каргер висунув припущення, що цей «невловимий» Ізяславль у XIII ст. міг існувати не на Горині, а на березі р. Гуска, тобто за 18 км на схід від сучасного міста. Обґрунтовуючи свою версію, він припускав, що зруйноване монголо-татарами місто на р. Гуска відродилося пізніше, але вже на новому місці, як це інколи траплялося²². Однак, він попереджав, що це всього лише гіпотеза, очевидно тому, що в такому разі не зовсім зрозуміло: або спалений на р. Гуска Ізяславль відродився на місці такого ж спаленого міста на Горині, назва якого, в свою чергу, зникла без сліду, або на березі Горині все ж відродилося те саме місто, яке й існувало там до 1241 р., але вже чомусь під назвою сусіднього Ізяславля (на р. Гуска). М.П. Барсов, розглядаючи практично всі літописні міста південно-західного регіону Русі домонгольського часу, не називає серед них Ізяславля²³. В.Т. Пашуто, простежуючи літописний маршрут Батия, також уникає згадки про Ізяславль (на жаль, не пояснюючи причини)²⁴. Не знаходиться місця для цього міста і в дослідженнях О.М. Рапова²⁵. Отже, немає нічого дивного, що кінець кінцем процес пошуків «літописного» Ізяславля (а, через те, і Кам'янця), остаточно перетворився на своєрідне кружляння у зачарованому колі, про яке, можливо, сам того не підозрюючи, так написав Л. Ленчевський:

Для літописця все здавалося ясне. Кам'янець, як і Ізяслав, були важливими Даниловими твердинями, відомими усім. Тому він не вважає за потрібне пояснювати, де саме стояли згадані замки, ці опорні пункти, що славно боронили Данилову монархію. Старший Ізяслав зацілів до нашого часу, і ніхто не має сумніву, чи то той самий город, що про нього оповідає літопис. А Кам'янець стає предметом суперечок, бо ані Кам'янець Литовський, збудований 1276 року, ані Кам'янець Подільський з XIV в., а ні Камінь Коширський — теж старий, але як і Галицький Білий Камінь — не підходять до літописного оповідання; вони далекі для Колодяжна, не по дорозі до Ізяславля. Текст літопису ніби вимагає шукати Кам'янець поблизу Колодяжна — але над Случчю — та м. Ізяслава, на шляху між цими пунктами»²⁶.

Красномовніше про існуючу плутанину в цьому питанні важко й сказати.

Отже, абсурдність ситуації очевидна — гадаємо, що в такий спосіб реальний Кам'янець та фантастичний Ізяславль не вдасться локалізувати ніколи. Однак все стає на свої місця, якщо припустити, що сучасний Ізяслав (Заслав) на Горині і є тим самим спадкоємцем літописного Кам'янця, про який насправді йшлося в оригіналі повідомлення за 1241 рік. Але внаслідок яких причин

21 Т. Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym i archeologicznym*, t. I (Lwów, 1864), 304.

22 Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г. *Архив Ин-та археологии АН СССР*, 16–17.

23 Барсов Н.П. *Очерки русской исторической географии*, 289.

24 Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1959, 221.

25 Рапов О.М. *Княжеские владения на Руси в X — первой половине XII вв.* М., 1977.

26 Ленчевський Л. Літописний город Кам'янець, 19.

виникла назва «Кам'янець Ізяславль» і які передумови для цього існували в той час, спробуємо з'ясувати далі.

Композитні назви давньоруських міст, де другою частиною є прикметник, утворений від імені князя, добре відомі. Як правило, це міста, що мали чимало «тезок» і потребували точнішої ідентифікації. Такими були, наприклад, Новгород Святополч («Новгородъ Святополческыи», «Святополчъ») в Київській землі, або ж Городок Юріїв («Городечъ Гюрговъ»²⁷). Перший випадок вказує на засновника міста (Святополка Ізяславича), другий — на князя, який володіє містом (Юрія Володимировича). Близький випадок до другої моделі зустрічаємо у *ГВл*: «Лештько в за Переворескъ . городъ . Лвовъ»²⁸. Літописець міг би сказати стисліше: «Превореск Лвов»²⁹. Подібні назви відомі й від пізнішого часу: у XIV ст. були відомі «Кременецъ Витофтовъ»³⁰ та «Danilow Zakanian» (про який нижче).

Отже, можна висунути два припущення щодо пояснення походження назви «Кам'янець Ізяславль». Перше полягало б у тому, що його засновником був Ізяслав (здогадно, Ізяслав Мстиславич). Друге — що на момент нападу монголів місто тримав якийсь Ізяслав. В літературі навіть існують спроби ідентифікувати цього князя. М.М. Карамзін гадав, ніби у повідомленні згадується «Ізяслав Владимирович, внук Игорев, друг Михайлов», натомість В.Т. Пашуто вважав, що мова йде про Ізяслава Свислоцького, який у 1240–1250-х рр. був незмінним спільником Данила Романовича³¹.

Наступне місто, до якого, спустошивши Кам'янець Ізяславль з округою, підійшли монголо-татари, був Крем'янець Данилів. Якщо в даному випадку не виникає сумнівів щодо існування міста Крем'янця, то відносно його тогочасної назви — «Крем'янець Данилів» все ж доведеться говорити.

Як вже зазначалося, згідно з версією *Inam.*, оповідається про два окремих міста — Крем'янець і Данилів. Довірившись цій версії, дослідники, незважаючи на те, що в літописах за весь домонгольський період окреме місто Данилів (так само, як і Ізяславль) жодного разу не згадується, почали шукати його серед існуючих сьогодні (або у минулому) топонімів з такою або схожою назвою, застосовуючи при цьому схему, від якої застерігав О.М. Андріяшев. Спочатку, в результаті аналізу даних місцевої топоніміки, пропонувалось кілька варіантів; однак, майже одноставно перевагу було віддано місцевості, відомої, як гора «Трійця», за 16 км на північний схід від Крем'янця³². Як і

27 *ПСРЛ* 2: 312.

28 *ПСРЛ* 2: 890.

29 Так, власне, й вчинив компілятор XVII ст., автор *Густинського літопису*: «а Лешко король поїде за нимъ, и взявъ градъ Преорскъ Ильвовъ, и вся люди изсѣче» (*ПСРЛ* 2 (1843), Прилож., 346).

30 *ПСРЛ* 20, 1: 232 (*Львовський літопис*).

31 Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, 139.

32 Тадеуш Стецький (Т. Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym*, 41) та слідом за ним О.М. Андріяшев вважали, що Данилів — це «Даниловка прямо к северу от Ляховцов и к северо-востоку от Ямполья, либо одно из городищ у сел. Кокоров, Старый Тараж, Перенятин, Пешатинцы, Борщевка, Иваничи и др.» (Андріяшев А.М. *Очерк истории Волынской земли*, 70).

рекомендував О.М. Андріяшев, там у 1968 році під керівництвом П.О. Раппопорта були проведені стаціонарні археологічні розкопки, в ході яких було виявлено давньоруський культурний шар XIII ст.³³, що, в свою чергу, одразу ж стало трактуватися на користь версії *Inam*. Дослідники також посилаються на інші історичні документи, які, на їхню думку, переконливо підтверджують факт існування літописного міста Данилова.

Таких відомо три: повідомлення *Inam*. під 1261 р.; звіт Платона Карпіні про подорож в Орду, зроблений після 1246 р., і, нарешті, договір про розподіл Волинських земель, складений між всіма литовськими князями і королем Казимиром Великим у 1366 р. Розглянемо їх послідовно.

1. Фрагмент тексту повідомлення під 1261 р., що нас цікавить, у варіанті *Хлебніковського* списку виглядає так:

и потомъ ре^ѣ боуро^ѣдаи и василкови . еже есте мои мирници . размечѣте * города всѣ своя . левъ розмета . даниловъ истожекъ . о^ѣтоле * посла . лвовъ розмета^ѣ . а василко посла^ѣ креманецъ розмета^ѣ . и лоуцескъ^ѣ

На думку багатьох істориків, в повідомленні, серед іншого, йдеться про два окремих міста — Данилів і Стіжок. Але, на наше переконання, фразу слід розуміти інакше. Акцентуємо увагу на те, що окремі блоки слів у наведеному тексті розділено крапками, що, в даному випадку, дуже важливо. Аналізуючи аналогічні приклади, М.М. Тихомиров підкреслював:

Особое значение имеет точка для понимания обозначения географических названий. Например, в летописи в «Списке русских городов дальних и ближних» было бы трудно прочесть названия отдельных русских городов, если бы они не выделялись точками³⁵.

Очевидно, з тим треба рахуватись і в нашому випадку, тому перевагу у розумінні відділеного крапками словосполучення слід віддати не варіанту «даниловъ» і «стожекъ», а все-таки «даниловъ истожекъ», тобто Стіжок, місто князя Данила³⁶. «И» тут вжито не в значенні сполучника, а як приставний голосний між двома приголосними звуками.

2. У 1245 році, за дорученням папи Інокентія IV, з дипломатичною місією в Орду був направлений монах францисканського ордену Платон Карпіні. Здійснивши тривалу подорож через німецькі, польські та розорені руські землі, він зібрав інформацію, значення якої було таке важливе для сучасни-

33 Раппопорт П.А. Данилов. *КСИА*. Вып. 125, 1971, 82–86.

34 *ПСРЛ* 2: 849.

35 Тихомиров М.Н. *Русская палеогеография*. М., 1982, 31. Спостереження М.М. Тихомирова знаходять підтвердження практично у всіх випадках, коли маємо справу із літописними переліками населених пунктів.

36 «Стожек» двічі згадується в *Галицько-Волинському літописі* (під 1261 та 1288 рр.) і ще два рази – в польсько-литовських договорах 1352 і 1366 р. Сьогодні — городище на околиці села Стіжок Шумського району Тернопільської обл.

ків, що, як підкреслював сам автор, з його ще не оформлених подорожніх чернеток знімали копії до того, як він повернувся в Ліон³⁷. Відомо, що ще за життя Карпіні, існували дві його авторські редакції *Історії монголів* — коротка і доповнена. У останній, яку автор характеризував як «докладнішу й виправлену»³⁸, наведено чимало деталей і подробиць маршруту експедиції. Наприклад, докладно описано зустріч з князем Васильком у Кракові, після того — переїзд в «його землю». Відзначено особливу прихильність князя до Карпіні: розуміючи значення місії, Василько допоміг з організацією каравану та надав проводиря, з яким Карпіні і прибув до Києва у лютому 1246 р. Також докладно описано перебування в Києві та підготовку до подорожі в Орду. І тільки після цього, порушуючи хронологію, Карпіні згадує ще про одну важливу подію, яка трапилась з ним до прибуття в Київ. На думку перекладачів, йшлося про раптову хворобу, яка мало не зруйнувала всі його плани. Сталося це, як вважається, в Данилові³⁹.

Сьогодні існують два рукописи, які походять від другого, доповненого варіанту *Історії монголів*. Це манускрипт «Пету», кінця XIII — початку XIV ст.⁴⁰ та переказ Вінсента з Бове, в складі розлогого твору *Speculum Majoris*, кінця XIII ст., далі — «Бове»⁴¹. Отже, цитуємо.

«Пету»: «*Antequam in Kyoviam veniremus, in Darifone usque ad mortem fuimus infirmati; nihilominus tamen in vehiculo in mango frigore per nivem fesimus nos trahi...*»⁴² («Прежде чем попасть в Киев, мы смертельно заболели в Данилове, тем не менее приказали, несмотря на сильную стужу, везти себя на повозке по снегу...»⁴³ (переклад О.І. Малєїна).

«Бове»: «*Porro in Danilone usque ad mortem tune infirmati fuimus. Nihilominus tamen in vehiculo per niuem et frigus magnum trahi nos fesimus*»⁴⁴ («Затем в Данилове изнемогли мы почти до смерти, однако, несмотря на это поехали в повозке по снегу и в ужасную стужу»⁴⁵ (переклад Д.Д. Языкова).

Як видно, тексти дещо відмінні. Хоча варіант «Бове» можна було б вважати другорядним по відношенню до «Пету», відомо, що укладач *Speculum Majoris* отримував консультації у самого Карпіні і, здається, не повинен був

37 Джованни дель Пано Карпіні. *История монгалов. Путешествия в восточные страны Пано Карпіні и Рубрука*. Ред., вступ. статья и прим. Н.П. Шастиной. М., 1957, 9. Тут і далі цитуємо за вказаним виданням в якому використано переклад О.І. Малєїна. (Див: Иоанн де Пано Карпіні. *История монгалов*. СПб., 1911).

38 Джованни дель Пано Карпіні. *История монгалов*, 9.

39 Джованни дель Пано Карпіні. *История монгалов*, 66–67.

40 M. d'Avezac, *Recueil de Voyages et de Memoirs publié par la Société de Géographie* (Paris, 1839).

41 R. Beazley, *The Text and Versions of John de Plano Carpini, and William de Rubruquis* (London, 1903), VII–XVIII.

42 M. d'Avezac, *Recueil de Voyages*, 737.

43 Иоанн де Пано Карпіні. *История монгалов*, 45.

44 R. Beazley, *The Text and Versions*, 92.

45 *Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII–XIV–XV столетиях*. Т.І. (Пано Карпіні). Пер. Д. Языкова. СПб. 1825, 11.

би припускатися принципових помилок⁴⁶. Нас цікавить передусім варіативність передачі назви міста, яке дослідники одностайно перекладають як Данилів: *Darifone* («Пету»), *Danilone* («Бове»), і також *Dambone* в одній з копій *Speculum Majoris*⁴⁷. Варіативність цілком пояснима як помилки переписувачів. Однак, щоби зрозуміти, що ж сталося з Карпіні і про який Данилів він згадував, необхідно повернутись до обставин самого маршруту експедиції.

Отже, залишивши Краків, Плато Карпіні їде з князем Васильком в «його землю», де і перебуває деякий час «на його утриманні»⁴⁸. Більшість дослідників вважає, що тут йдеться про столицю Волинського князівства — місто Володимир. Невдовзі після відповідних приготувань місія вирушає до Києва. Якщо Карпіні мав на увазі Володимир, то найбільш оптимальним маршрутом, в такому разі, був би т. зв. «верхній шлях» через Луцьк, Возвягель і далі, про який О.А. Спіцин писав, що він, хоча і був більш швидкісним, але й більш небезпечним⁴⁹. Якоюсь мірою на це вказує сам автор: «... тим не менше, ми все ж їхали у смертельній небезпеці через литовців, котрі часто й таємно робили набіги на землі Русії і особливо в тих місцях, через які ми мусили проїжджати»⁵⁰. Але в такому разі Карпіні не міг опинитися біля Крем'яця, а також і в гіпотетичному Данилові на горі «Трійця». Звичайно, міг бути обраний інший маршрут — південний, через Перемишль, Переворськ, Городок, Львів на Крем'янець і далі, яким пройшов Батий у 1241 році, але всі міста на ньому, як відомо, були розорені і це, навряд чи свідчило на його користь.

Коли б раптова хвороба Карпіні сталася у Данилові поблизу Крем'яця, це означало б — при початках подорожі. Навряд чи він наказав би продовжувати її засніженим шляхом в сильну холоднечу, маючи в перспективі близько 400 км небезпечної дороги. Таку відстань у той час (особливо взимку) можна було подолати з інтервалами у 20–25 км на добу (один кінний перехід), отже мандрівники мали зупинятися не менше 16–20 разів. Отже, Київ аж ніяк не міг би бути для Карпіні найближчою ціллю⁵¹. Навпаки, рішення могло бути виправданим тільки тоді, коли до Києва залишалося б значно менше, ніж

46 А.М. Любопытнейшее путешествие монаха францисканского ордена Жана дю План Карпина, посланого в 1246 г. к Татарам. М., 1795, XVIII—XXI.

47 R. Beazley, *The Text and Versions*, 226.

48 *Собрание путешествий к татарам*, 9.

49 Спіцин А.А. *Торговые пути Киевской Руси*. СПб., 1911, 5. («Партии купцов, выйдя из Киева, могли следовать на запад двумя путями — горным и лесным... Южный путь, горный, шел на Василев, Житомир, Полонное, Заслав, Дубно, Белз, Червен. Северный, лесной, — через Белгород, Воздвижен, Взвягель, Пересопницу, Луцк, Владимир, Холм... Верхний имел лучшее полотно,... нижний был более обеспечен водою, травою и дровами: «въ конских кормах и дровами способнѣ»).

50 Джованни дель Плато Карпини. *История монгалов*, 67.

51 Про швидкісні можливості мандрівників того часу свідчить сам Карпіні: «Однако наш татарин не покинул нас, пока мы не выехали с последней заставы Татар [Канів]. Те же, другие, приставленные Коренной, в шесть дней довели нас от последней заставы до Киева». (Див.: Джованни дель Плато Карпини. *История монгалов*, 81). Відстань від Канева до Києва — близько 120 км; 120/6 = 20 км за один день.

вже було подолано. Тому, скоріш за все, ця подія відбулася десь на під'їзді до Києва, в межах впливу галицько-волинської адміністрації⁵². Згаданий Карпіні пункт *Danilone*, гадаємо, слід шукати в 30-кілометровому секторі на захід від Києва.

3. Серед документів, в яких висвітлюється історія Волинської землі в другій половині XIV ст., значне місце займають два дипломатичних акти, складені в 1366 р. між польським королем Казимиром Великим і литовськими князями. Прискіплива увага до них з боку дослідників не випадкова, адже пропри свою лаконічність, вони містять цінні відомості правового, політичного та історико-географічного характеру⁵³. Розглянемо перший з них — договір про замирення 1366 року, в якому йдеться про розподіл Волинських земель між Казимиром і всіма литовськими князями. Для нас цей документ цікавий тим, що в ньому, як вважають, йдеться про місто Данилів⁵⁴.

Переліки міст, що нас цікавлять, звучать наступним чином:

Stozek, Danilowo Zakamien, Sziumesk, Ostroh, Polonyc, Mezybozyie (var. Оболенського);
Stozek, Danilow Zakamian, Sziumesk, Ostroh, Polonyi, Mezy bozyie (var. Нарушевича).

Для нас важливо, що в обох варіантах тексту *Danilow* та *Zakamian* не розділені комою, на відміну від інших пунктів переліку. Можна впевнено припускати, що коми в публікації відповідають інтерпункції (крапкам) оригіналу «писаного

52 Такий сценарій вважаємо найбільш вірогідним ще й тому, що уривок з «Пету» точніше було б перекласти так: «Перед тим як прибути до Києва (тобто, вже під Києвом), *in Darifone (Danilone)* ми були смертельно виснажені, але, тим не менш, наказали везти себе (продовжувати рух) на возах (санях) по снігу, незважаючи на сильну холоднечу...», що більш збігається з «Бове»: «Потім (тобто, після чогось) *in Danilone* виснажилися ми майже до смерті, але, незважаючи на це, поїхали на возах (санях) по снігу і в жахливу холоднечу». Отже, в такому разі, в звіті Карпіні про хворобу взагалі не йшлося, а повідомлялося про те, що вже на під'їзді до Києва, очевидно на одній з останніх застав князя Данила, мандрівники, які почувалися вкрай втомленими, вагалися — або зупинитися на відпочинок, який був їм *in Danilone* гарантований, або продовжувати рух. Враховуючи, що відстань до цілі була відносно невеликою, тобто фактично залишався останній перегін, Карпіні вирішив все ж таки їхати, що вони й зробили.

53 Щодо дискусії про походження й автентичність документів див.: Довнар-Запольский М.В. *Из истории литовско-польской борьбы за Волынь*. К., 1896, 1–13.

54 Місцезнаходження оригіналу договору, на жаль, невідоме, тому ми змушені (зрештою, як і інші дослідники цього питання) користуватись копіями з копії, виконаної у 1777 р. «не русскими, как было в оригинале, а польскими буквами, с сохранением впрочем всех форм подлинника и русского произношения» (див.: *Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические отношения Литвы в государство короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 г.)*. Изд. М. Оболенским и Н. Даниловичем. М., 1843, X–XX). Одна з цих копій була опублікована М.А. Оболенським і І.М. Даниловичем у 1843 р. Друга копія, зроблена для Адама Нарушевича, нині зберігається в бібліотеці Музея кн. Чарторийських у Кракові (Муз. Czart., Arch. A. Naruszewicza, teka № 8, 245–247). Там же знаходиться латинський переклад з колекції Матвія Догеля, але, чи робив він його з оригіналу, або з якоїсь іншої копії — невідомо (Довнар-Запольский М.В. *Из истории литовско-польской борьбы за Волынь*, 249–250). Існує також інший варіант латинського перекладу, опублікований Енгелем, який не співпадає з текстом Догеля, але в них обох слова «Данилів» і «Закамень» розділені комою, гадаємо, на власний розсуд авторів, див.: Cristian Engel, *Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772*. (Wien, 1792), 80).

сплошь, без отделения одного знака от другого»⁵⁵. Враховуючи конкретні особливості розглянутих текстів, *Danilow Zakamian* з формальних підстав слід розуміти як назву одного населеного пункту — «Данилів Закамень».

В контексті всього вищесказаного, на нашу думку, необхідно нагадати історію самого питання, тому що, навіть короткий її огляд красномовно свідчить про те, що думка стосовно окремих міст Ізяславль і Данилів не завжди була панівною у науковій історіографії.

Першим дослідником, який публічно висловився з приводу розуміння статті 1240 р., був В.М. Татищев, який мав можливість користуватися багатьма джерелами, але *Inatiiwського* списку серед них не було. У своїй *Истории Российской*, він слідує за версією, близькою до тексту *МЛС*: «И оттуда иде ко граду Каменцу Изяславлю, и бив пороки, и взят. И иде ко граду Кременцу Данилову и не може взяти его крепости ради»⁵⁶. Згодом, М.М. Карамзін, до числа заслуг якого належить відкриття самого *Inatiiwського* списку, не побачив в ньому окремих міст — Ізяславля і Данилова: «Завоевав Каменец, где господствовал друг Михайлов Изяслав Владимирович, внук Игорев, татары отступили с неудачей от Кременца, Данилова города»⁵⁷. Майже одночасно з М.М. Карамзіним цю тему розглядав М.С. Арцибашев: «Подошедши оттуда, вождь татарский взял Каменец, городъ Изяславовъ, и осадилъ Кременецъ Даниловъ; однако не осилил твердости крепостной и отступил»⁵⁸. В історико-географічному дослідженні М.П. Погодіна, опублікованому у 1848 р., літописні міста Ізяславль і Данилів також не згадуються⁵⁹. Як вже говорилося, не розглядав ці міста і М.П. Барсов,

55 *Книга посольская*, XX. Утім, публікатори не надали значення цій обставині: у російськомовній реконструкції Оболенського бачимо: «...Стожекъ, Данилово, Закамьянъ, Шюемскъ, Острогъ...» З тексту договору зрозуміло, що, згідно з домовленістю між двома сторонами, володіння князя Любарта обмежувались територією, яка була визначена, як «Луцька земля»: «...з всіма волостями отчизними і з селами, як здавна пішло». Можна зрозуміти також, що волості, позначені як: Стіжок, Шумськ, Острог, Полонне і Меджибіж, мали загально визнані межі своїх територій, які питань не викликали. Крім того, усі вони перелічені послідовно, в напрямку, що утворює чітку лінію розмежування, тобто Данилів Закамень слід було б шукати між Стіжком і Шумськом, але, враховуючи, що відстань між останніми не більше 24 км, можна припустити, що, в даному випадку, йшлося не про окрему територію, аналогічну волості, а про якийсь необхідне уточнення, бо в цьому місці кордон підходив близько до Крем'янця, який належав Казимиру I, якщо Стіжок, Шумськ, Острог, Полонне і Меджибіж в той час були добре відомими містами, то про Данилів Закамень цього сказати не можна. Не зміг розібратися з цим і М.В. Довнар-Запольський (в його джерелі між цими словами вже стояла кома), тому він, посилаючись на А.М. Андріяшева, розмістив Данилів біля Теофіполя, не рахуючись з тим, що це далеко від Стіжка і Шумська і не між ними. З тієї ж причини не вдалася йому спроба локалізувати також Закамень: «...точного местоположения его мы не знаем» (див.: Довнар-Запольский М.В. *Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь*, 7–9.) Гадасмо, Данилів Закамень (так само, як і Єфімкове село, згадане в другому договорі Любарта з Казимиром (*Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Slawucie*, t. I (Lwów, 1887), 6), був невеличким поселенням в трикутнику Крем'янець, Стіжок, Шумськ, тому локалізувати його коли-небудь навряд чи вдасться.

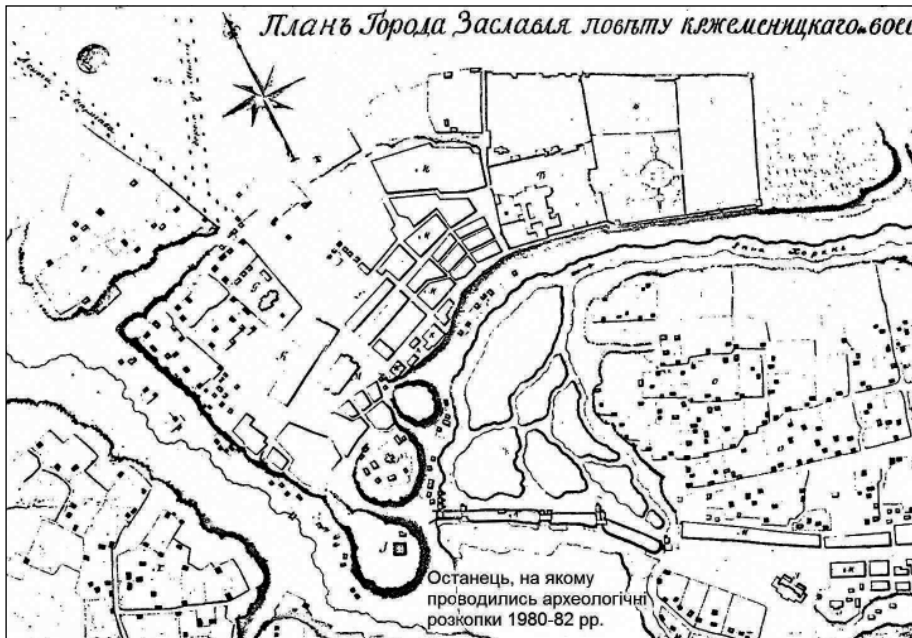
56 Татищев В.Н. *История Российская*. Т. 3. М., Л., 1965, 30.

57 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Т. IV. СПб., 1889, 12.

58 Арцибашев Н.С. *Повествование о России*. Т. I., кн. II., отд. II. М., 1838, 355.

59 Погодин М.П. *Разыскания о городах и приделах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г.* СПб., 1848.

чий *Материалы для историко-географического словаря России* побачили світ у 1865 р.⁶⁰. І, от нарешті, А.Н. Труворов, складаючи географічний покажчик до чергового видання *Ипатьевского летопису* (1871 р.), вперше пропонує розуміти поняття «Ізяславль» як назву окремого міста, однак про Данилів у нього ще немає мови⁶¹. Тим не менше, подібна думка утвердилася не одразу. Не згадують, пишучи у 1873 р., ці міста М.П. Дашкевич⁶² та М.І. Костомаров⁶³. Дуже обережно підходив до цього питання О.М. Андріяшев (1887 р.)⁶⁴, і тільки в розвідках П.А. Іванова⁶⁵ і В.Б. Антоновича (1900 р.)⁶⁶, було вперше висловлене припущення про можливий зв'язок між місцевостями Заслав (на Горині) і Данилівка (біля Крем'янець) з текстом *Ипатьевского* списку, що було сприйнято більшістю істориків як довгоочікуване розв'язання незручної проблеми. Насправді ж, дослідники створили фантоми: міста Ізяславль і Данилів ніколи не існували.

«Планъ города Заславля повѣту Кржеменицкаго...», кінець XVIII ст.

60 Барсов Н.П. *Материалы для историко-географического словаря России*. Вильно, 1865, 289.

61 Труворов А.Н. *Указатель имен личных и географических. Летопись по Ипатьевскому списку*. СПб., 1871.

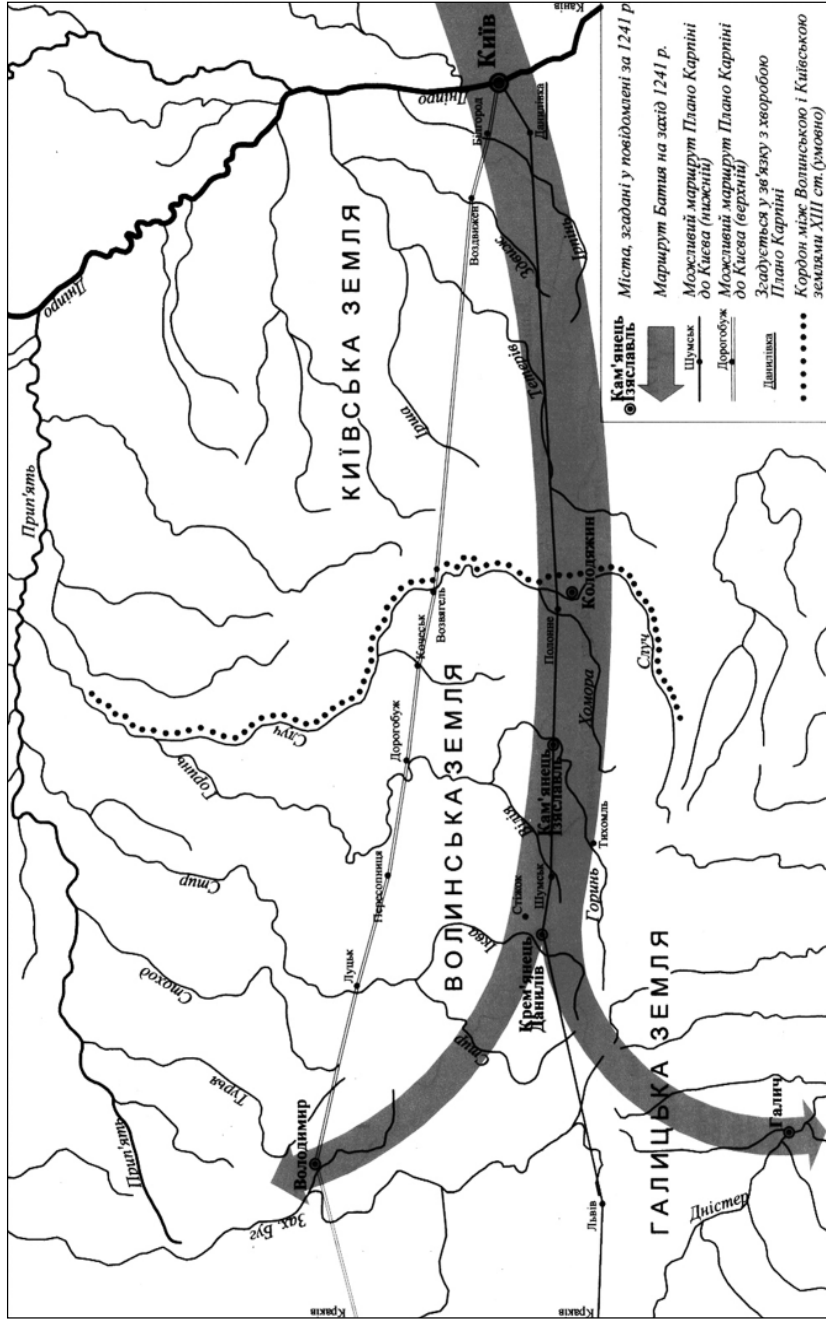
62 Дашкевич Н.П. *Княжение Данила Галицкого*. К., 1873, 52

63 Костомаров Н.И. *Князь Данило Романович Галицкий. Исторические произведения*. К., 1990, 259. Серед міст, які наказав «розметати» Бурундай у 1261 р., він впевнено вказує на «город Стожок, недавно воздвигнутый Данилом».

64 Андріяшев А.М. *Очерки истории Волынской земли*. К., 1887, 70, 73 (Кам'янець), 77 (Ізяславль).

65 Иванов П.А. *Исторические судьбы Волынской земли*, 102 (Данилів, Кам'янець, Ізяславль).

66 Антонович В.Б. *Археологическая карта Волынской губернии*. М., 1900, 88 (Данилів), 103 (Ізяславль).

Карта походу Батия. Мапа-ілюстрація до викладеного